

MƏDƏNİYYƏT DÜNYASI

Elmi-nəzəri məcmuə

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti,
XXII buraxılış, Bakı, 2011

МИР КУЛЬТУРЫ

Научно-теоретический сборник

Азербайджанский Государственный Университет Культуры и Искусств,
XXII выпуск, Баку, 2011

THE WORLD OF CULTURE

Scientific-theoretical bulletin

Azerbaijan State University of Culture and Art, XXII edition, Baku, 2011

UOT 008 (091)

Afət Həsənova

Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

AZ-1065, Bakı şəhəri, Ü. Hacıbəyov küçəsi, 34

E-mail: hasanova.afat@mail.com

AZƏRBAYCANIN ZƏRGƏRLİK SƏNƏTİ ŞƏRQİN BƏDİİ ƏNƏNƏLƏRİ SİSTEMİNDƏ

Xülasə: Məqalədə Azərbaycanın zərgərlik sənətinin orta əsrlərdə Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin bədii ənənələri ilə əlaqəsi nəzərdən keçirilir. Həmin regionda zərgərlik məmulatlarının işlənmə texnikası və ornament tərtibatında bəzi oxşarlıq cəhətləri qeyd olunur. Xüsusi yer qızıl, gümüş qiymətli daşlardan düzəldilmiş məmulatlara ayrılır. Bu məmulatlar da Şərq ölkələrinin bədii ənənələrinin qarşılıqlı əlaqələri daha parlaq büruzə verilir.

Açar sözlər: zərgərlik, qızıl, mina, muncuq, gümüş.

Azərbaycanın Şərq ölkələri ilə dekorativ-tətbiqi sənətin bədii əlaqələri sisteminə zərgərlik sənətinin rolunu qeyd etmək vacibdir. Bir çox azərbaycanlı zərgər sənətkarlar qonşu regionlarda çalışaraq bu ölkələrə öz peşə və ənənələrini daxil edirdilər. Məsələn, Osmanlı sultanlarının emalxanalarında olan saray zərgərlərinin siyahısına 4/II 1522-ci ildən Xoca Mərcan Təbrizi, Məqsud Əli Təbrizi, Haşim Təbrizi, Yadigar Təbrizi daxil idi. Onlar Təbrizdən Amasyaya sultan Səlim I Yavuz tərəfindən Şah İsmayılın Çıldırında süqutundan sonra aparılmışdır.

Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında arxeoloqlar zərgərlik əşyalarının fraqmentlərini tapmışlar. Bunların arasında-qutqabağı (diadema) və alın sarğısı, fiqurlu baş sənəci, gicgah halqaları və ya sırğalar, fiqurlu asma bəzəkli çoxrəngli boyunbağlar, böyük ayaq və qol bilərzikləri, rəngli daşlarla üzüklər və s. Bəzək ansambları durur. Azərbaycanlı alimlərin fikrincə, hal-hazırda Orta Asiya, Qazaxıstan, Türkiyə, İran və s. ölkələrdə məskunlaşan bir çox şərqi xalqlarında analoji bəzəklərə təsadüf olunur. Bu bəzəklərin qohumluğu onların utilitar təyinatı ilə müəyyənləşir, həmçinin, Tacikistan, Özbəkistan, Türkiyə, Türkmənistan, İran və şərqi məkanının digər vilayətlərinin bədii ənənələrinin yaxınlığını aşkar edən ornament-dəkorativ tərtibatı ilə təyin edilir.

Gec bürünc və erkən dəmir dövrünə aid məskənlərdən və məzarlıqlardan tapılan bəzəklər (Xanlarda, Gədəbəydə, Qazaxda, Mingəçevirdə, Dağlıq Qarabağda) Azərbaycanın Mərkəzi və Ön Asiya ilə geniş, mədəni və ticarət əlaqələrindən xəbər verir.

S.Sadiqova nümunə kimi tunc dövrədən başlayaraq Şərqi bir çox xalqları arasında populyar olan toqqa-fibulanı göstərir. «Yüz illərlə onlar geyimin bağlanması üçün nəzərdə tutulan sadə möhkəmləndirici sancaqdan təmtəraqlı hazırlanmış əşyayadək dəyişikliklərə məruz qalmışlar» (1, s.98). Azərbaycanda bəzək əşyalarının erkən gətirildiyi ən şimal nöqtə Böyük Qafqazın ətəyində yerləşən Şəki zonası olmuşdur. Bu zamanda aşkar olunan kurqanların birində gümüşdən hazırlanmış asma və üzük tapılmışdır. Şimali Azərbaycanın qədim məzarlıqlarından bu cür zərgərlik əşyaları xronoloji olaraq b.e.ə.III minilliyin çərçivələrinə çevrilir. Onlar Ön Asiyanın sənətkarlıq mərkəzlərində istehsal olunmuşlar. Şəki kurqanlarında orijinal formalı tunc balta-əsa aşkar edilmişdir. Bu əşya Ön Asiya-Qafqaz regionunun abidələrində özünə yer tapmışdır. Bundan əlavə, analoji balta (qızıldan) Aralıq dənizi sahillərində Livanda tapılmışdır. Xankəndi kurqanlarında aşkarlanan materiallar arasında üç qızıl muncuq və təbəqə qızıldan asmalar diqqəti cəlb edir. Sonuncu Cənubi Mesopotomiyada şumerlərin şahzadəsi Şubadanın məzarlığından tapılan asmalarla eynidir.

Şəkidə əqiq yataqları işlədilir, görünür həmin yerlərdə bəzək əşyalarının hazırlanması üzrə emalatxanalar fəaliyyət göstərirdi ki, bunlar da sonradan qonşu ölkələrlə ticarət dövriyyəsinə buraxılırdı. M.Fərəcovanın qeyd etdiyi kimi, «ona görə də bizim kolleksiyadan olan əqiq muncuqlar formasına, ölçüsünə və işləmə üsuluna görə Gəncə qoydan məzarlıqdan olan muncuqlara identikdir» (2, s.85). Qobustan tarixi-bədii qoruğunun bəzək kolleksiyasına tədqiq edən alimlər burada Misir mənşəli silki muncuqlar; Dağıstandan gətirilmiş incə şəbə muncuqlar; Hind okeanı sahillərində dekorativ bəzək və qoruyucu kimi istifadə olunan kauri balıqqulağları qeydə almışlar.

Kültürdəki çoxsaylı tapıntılar arasında Ön Asiyadan gətirilən əşyalardan firuzə, mis, əqiq və digər daşlardan olan çoxsaylı muncuqlar müəyyən olmuşdur. Azərbaycanlı alimlərin məlumatlarına görə, belə bəzəklər Xələf mədəniyyətinin məzar abidələrindən də yaxşı tanışdır. B.e.ə. II minilliyin I yarısına aid Şəki kurqanlarından əldə edilən tapıntılar diqqəti cəlb edir. T.İ.Axundovun aşkar etdiyi kurqanın materiallarına aiddir: Aralıq dəniz məişəli balıqqulağı-tunc sancağın üstündə qızıl qırmağa oturdulmuşdur; tunc sancağın kürətipli qızıl başlığı; mərkəzində büllur yerləşdirilən iki disk şəkilli gicgah asmaları; bükülmüş qızıl yarpaqlardan ibarət iki asma.

Azərbaycanın rayonlarında qədim məskənlərin qazıntısı zamanı aşkar olunan arxeoloji materiallar göstərir ki, zərgərlik əşyalarının əksəriyyətinin forması utilitar, estetik təyinatla, həmçinin, ritual ovsun rəmzlərlə bağlı yaranırdı. Misal üçün, b.e.ə.II əsr-b.e.I-II əsrlərinə aid Mingəçevir kül qəbirlərindən tapılan ən erkən silk asmaları yumruq halında bükülmüş əl şəklindədir. Baktriya məzarlıqlarından (Canqurat b.e.ə. XI-XIV əsrin əvvəllərində) olan tunc sancaqlar da əlin eyni təsviri ilə tamamlanırdı. Bu, sanki şəhər ruhları hədələyən qoruyucu qüvvələri əks etdirirdi. Bu tip asma və sancaqlar Şərqi regionunun bir çox ölkələrinin bəzək məlumatları üçün xarakter idi. Muncuq boyunbağılara əlavə olunan asmalar çox vaxt dairəvi eynəyəbənzər medalyonlar şəklində olurdu. Onların forması, alimlərin fikrinə görə, günəş və məhsuldarlıq kultunun inkişafı ilə bağlı idi. Sancaqların başında çox vaxt heyvan təsvirləri bəzək verirdi: biləzliklərin sonu fiqurlarla-ılan və qoyun baçı ilə tamamlana bilərdi; kiçik disk şəkilli güzgülər heyvan şəkilli dəstəyə malik olurdu və s. Bütün sadalanan predmentlər qoruyucu-tilsim funksiyasını yerinə yetirirdi, onlardan hər biri müəyyən mənə yükü daşıyırdı. Köhnə rəmzi-ovsun xarakterli arxaik formalar əsrlərlə yaşamış və yox olmamışdır. Onlar xalq inamları ilə əlaqəni saxlamış və qədim dövrün incəsənətinin daha inkişaf etmiş formaları ilə birləşərək onlarda törəmişlər. Azərbaycanın zərgərlik məmulatlarının semantik əsasında Türkiyə, İran, Orta Asiya və Şərqi bir çox ölkələri

ilə analogiyanın mövcudluğu haqqında romb, üçbucaq, bitkilərdən-səmənə, badam motivləri və digər formalar söyləyir.

Alimlər hesab edir ki, erkən orta əsrlərin zərgərlik sənətində popixrom üslubun formalaşmasında köçəri tayfalar olan hunların aparıcı rolu olmuşdur. IV-VII əsrlər hunların və digər tayfaların Zaqafqaziyyəyə o cümlədən, Albaniyaya axını dövrüdür. Üç təpə (Ağcabədi rayonu) kurqanında, Xınıslı (Şamaxı rayonu), Xucbalı (Quba Rayonu) məzarlarında köçərilərin mədəniyyəti ilə bağlı qızıl bəzəklər aşkarlanmışdır. Söhbət, xüsusi olaraq, xırda buğdalar şəklində düzülmüş və üçbucaqların ayrıca guşələrinə bərkidilmiş inkrustasiyalı polixrom üslublu əşyalardan gedir. Xucbalıdan olan əşyalarda qeydə alınan özlərin ətrafındakı buğda dairələri Qazaxıstanın, Orta Asiyanın, Altayın, Priuralın zərgərlik sənətində əksini tapmışdır. Analogi metalın (qızıl qızıl, gümüş gümüş) üzərinə qızıl və gümüş buğdaların lehirlənməsi Azərbaycan, İran, Şimali Qafqaz və Mərkəzi Asiya bəzəklərində ifadəli ornament doğururdu. Şimal köçərilərinin qızıl əşyaları Azərbaycana digər yollarla, məsələn, hakim sülalələr arasında niğah bağlandıqda da gəlirdi. Gəlinin cəhizinə müxtəlif məişət əşyalarından başqa mütləq zərgərlik məlumatları daxil idi. Bununla yanaşı, ölkədən hərbi qənimət kimi çoxlu alban qızılı istehsalı olan əşyalar aparılırdı. Beləcə, Mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsinin intensiv prosesi, vahid məcrada dekorativ sənətin bədii ənənələrinin inkişafı baş verirdi.

Bir çox şərq xalqlarının zərgərlik məmulatlarının dekorativ işləmə texnikası öz əsasında varislik xüsusiyyətləri daşıyır. Tunc dövründə bəzəyin ən yayılmış üsullarından biri döymə və oyma idi ki, bunu da Mingəçevirdə, Gədəbəydə, həmçinin Fərqanə və Zərəfşan varisində tapılan əşyaların fraqmentləri təsdiqləyir. Belbağların bəzəyində, tikilmə lövhəciklərin və digər əşyaların bəzənməsində zərgərlər qara mından istifadə edirdilər. IX-X əsrlərdə Şimali Qafqaz, Azərbaycan xalqlarının məişətinə belbağları, baş və geyim əşyalarını bəzəyək ştamplama və tökmə detallı məlumatlar daxil olur. Bir qədər gec dövrdə (XI-XIV əsrlər) Orta Asiya və Sibir köçəriləri arasında dəmir lövhəcikli və gümüş oymalı belbağlar yaranır. Şərqi zərgərlik sənətində mina texnikası da geniş tətbiq olunur. Rəngli mina Azərbaycanın və Orta Asiyanın zərgərlik istehsalında öz əksini tapır. Xarəzmdə arabeska tipli zərif bitki naxışlı medalyonlara rast gəlinir. Alimlərin fikrincə, belə əşyalar Azərbaycandan və ya İrandan gətirilirdi (1, c.100). Mina texnikasının ən çətin sahəsi arakəsməli mina hesab edilirdi: «.....metal səthə məftil və ya xəttlər lehirlənir və beləcə yaranmış guşələri şüşə kütləsi ilə dondururdular» (3, s.182). Arakəsməli mina ilə əsasən Təbrizdə, Naxçıvanda, Bakıda məşğul olurdular. Bakının zərgərlik əşyalarında alın və döş, sırğa məmulatlarının medalyonlarına rast gəlinirdi. Bunlarda arakəsməli mina tipi qırmızı, carı, çəhrayı və s. pəng boyalarında hazırlanırdı. Bu tipli Bakı bəzəkləri XVIII əsrin Şərq bazarında aparıcı yer tuturdu.

Ornament sənətinə əsas olan bir çox tendensiyalar filiqran texnikasında əksini tapır. Bu, XVIII-XIX əsrin əvvəllərində əhəmiyyətli yüksəliş əldə edir. Filiqran-nazik riflənmə məftildən hazırlanmış məmulatlar idi. Burada məftil metal səthə lehirlənir və ifadəli naxış yaranırdı. Adətən filiqran bəzəklər müvafiq regionun bədii ənənələri ruhunda, bu vilayət üçün xarakter olan motiv və kompozisiya priyomlarına uyğun yaradılırdı. Nəticədə, firiqlanın təsvir sisteminə kanonlaşmış fiqurlar, xətt və obrazlar daxil olurdu ki, bu da zərgərlik sənətini xalq sənətinin digər növlərilə-tikmədən taxta üzərində oymayadək-yaxınlaşmasına gətirib çıxarırdı.

Ornamenti dekorativ yenidən dərk olunan rəmzi təsvirlərdən yaradırdılar. Bunlar, ilk növbədə, qadının məhsuldarlığı və onun nəslə qoruyuculuğu ilə əlaqələndirilirdi. Bir qayda olaraq, filiqran zərif naxış bir və ya iki təkrarlanan motivdən ibarət olurdu.

Azərbaycan, İran, Türkiyə, Orta Asiya üçün bitki motivləri-qönçə, yarpaq, gül xarakter idi. Yaxın Şərq, Orta Asiya və Qafqaz xalqlarının ornamental dekorativ sənətində uzun inkişaf yolu- b.e. I-II əsrlərdən bizim günlərədək keçib gələn rəsm-əyilmiş budaq və burmalar, onların sərbəst oynaq uzlaşmasından ibarət olmuşdur. Bu rəsm Azərbaycanda, Orta Asiyada və Türkiyədə islami İranda və Əfqanıstanda-eslimi Hindistan və Pakistanda selimi və ya əslimxətai, Qərbi Avropa və Amerikada-arabeska adlanır.

Şərq, o cümlədən, Azərbaycan dekorunda daha bir element butadır. «Buta» sözü Azərbaycan dilinə sanskritdən keçmiş və od mənasını verir. Buta-zərdüştilik dinində odun əsas rəmzidir. Dekor elementi kimi o, Azərbaycanda müxtəlif forma alaraq sığa, sinə və baş bəzəklərinin hazırlanmasında, xalqa naxışlarında vacib tərkib hissəsini təşkil edir. Buta təsviri İranın, Hindistanın metal məmulatlarının dekorunda və parçalarının rəsminə, Orta Asiya və Yaxın Şərq ölkələrinin dekorativ-tətbiqi sənət əsərlərində əksini tapır. Butanın təsviri bir çox Şərq xalqları tərəfindən mənimsənilmiş, bəzən sərv ağacının cizgiləri və ya qırqovul lələyi ilə assosiasiya doğurmuşdur.

Maraqlıdır ki, buta motivi X-XII əsrə aid Bizans bilərzliyində çıxış edir, bütün fraqmentləri Gürcüstan Dövlət İncəsənət muzeyində saxlanılır. Bu bilərzliklər daxilində çiçək olan iki birləşmiş ürəkçiklərlə bəzənmişdir ki, buradakı çiçəklərin zərif budaqları şərq motivi tipi üzrə qurulmuşdur. Bu motiv Azərbaycan sənətində «qoşa arvadlı buta» adlanan rəsmi xatırlardır (3, s.180).

Şərq qadınlarının zərgərlik əşyalarında boyunbağlar xüsusi yer tuturdu ki, bunlar da qoruyucu rol oynayırdılar. Onlar müxtəlif formalı ola bilərdi, bunlarda ümumi olan-gümüş qabın mövcudluğu idi ki, burada da miniatür ölçüdə Quran, dua və digər ovsun əhəmiyyətli əşyalar yerləşdirilirdi. Belə üçbucaq və silindr formalı amuletlər bütün Yaxın və Orta Şərqdə geniş yayılmışdır. Ağstafa regionunda, Qazaxda «heykəl» amuletlər gəlinin bəzəyinə daxil edilirdi. Özbəkistanda qadının sinəsini qoruyan düzbucaqlı qutular uyğun adlanırdı - «xaykal» türkmənlər, həmçinin «xeykel» adlanan amuletlərdən istifadə edirdilər. Bunlar dəridən hazırlanırdı və əmr ilə bitki və ya həndəsi naxışlı ornamentlə bəzənmiş gümüşlə işlənirdi.

Şərq incəsənəti üçün ənənəvi olan bədii tikmə idi. Bədii naxışlı tikmə qızıl və gümüş sanlarla, qiymətli daşlarla və muncuqlarla yerinə yetirilirdi. Adətən, muncuq və daşlarla qadın və kişi geyimləri, ev əşyaları bəzədilirdi. Qızıl saplarla tikmələr kimi və qadın paltarlarının çiynini və boğazlığını bəzəyirdi, kürəyində böyük medalyonlarla yerləşdirilirdi və s. Zərgərlik sənətinin ən yaxın nümunələrinə, həmçinin dəbilqəni xatırladan baş örtüklərini aid etmək olar. Bunlar qiymətli daşlarla, gümüş və qızıl lövhəciklərlə bəzədilirdi. Şərqdə dəbilqələr dəbilqələr döyüşdə kişilərlə bərabər iştirak edən döyüşçü-qadın obrazı ilə əlaqələndirilirdi. Belə baş örtükləri təkcə Azərbaycan üçün deyil, həm də S.Sadıxovanın qeyd etdiyi kimi, Şərqi digər ölkələri, o cümlədən, Orta Asiya üçün xarakter idi. Dəbilqənin türkmən variantında daha arxaik forması saxlanılmışdır, Xarəzm variantında isə dekorativ yeniləşmə nəticəsində prototiplərdən uzaqlaşma baş verirdi (3, s.200). Alim nümunə kimi, XIX əsrdə Zaqatalada və Qazax rayonunda hazırlanmış Azərbaycan milli dekorativ sənət əsəri olan iki baş örtüyünü göstərir. Zərgərlik işinin qədim ənənələri qızıl və gümüşdən hazırlanan kişi və qadın belbağlarında, kəmərlərində öz əksini tapmışdır. Kəmərlər qədimdən bir çox şərq xalqlarının milli geyiminə daxil olmuşdur. Azərbaycanda da, bütün Zaqafqaziyada və Şimali Qafqazda olduğu kimi, qadın toy paltarına olan kəmərlər çox geniş yayılmışdır. Belbağı toqqaların konstruktiv həllində çox vaxt xalqa ornamentlərindən – «ləçəyi», «əfşan» və başqaları istifadə olunurdu. «Müxtəlif tayfa və xalqların Azərbaycana gətirdikləri çox saylı mənimsəmələr -S.Sadıxovanın qeyd etdiyi kimi, bəzəkli kəmərlərlə yeni elementlərin yaranmasına istisla etmədi» Dağıstan sənətkarları kütləvi

surətdə Qafqazın və Zaqafqaziyanın şəhər və kəndlərinə köçməsi, Şimali Qafqaz və Zaqafqaziya xalqları arasında əlaqələrin güclənməsi şəraitində kəmərlərinin qarışması baş verirdi» (3, s.221).

Ədəbiyyat:

1. Садыхова С. О связях азербайджанского ювелирного искусства с Ближним и Средним Востоком в древние и средние века. - Сб. докладов I У Баку. Межд. симпозиума. Баку, Насир, 1999.
2. Фараджева М., Пашаев Х. Фонды Гобустанского историко-художественного заповедника о характере и ареале социально-экономических связей Азербайджана.- Доклады Второго межд. симпозиума. Баку, Элм, 1997.
3. Садыхова С. Ювелирное искусство Азербайджана в контексте развития многосторонних культурных взаимосвязей. Баку, Элм, 2009.

Afət Həsənova

Ювелирное искусство Азербайджана в системе художественных традиций Востока Резюме

В статье рассматривается связь ювелирного искусства Азербайджана с художественными традициями стран Ближнего и Среднего Востока в средние века. Отмечаются некоторые сходности в технике выполнения и орнаменте ювелирных изделий данного региона. Особое место уделяется украшениям из золота, серебра, драгоценных камней, где ярко проявляется взаимосвязь художественных традиций стран Востока.

Ключевые слова: Ювелирное дело, золото, эмаль, бусы, серебро.

Afat Hasanova

The jewelry art of Azerbaijan in the system of artistic traditions of the East Summary

In the article is revising the connection of jewelry art of Azerbaijan with artistic traditions of countries Near and Middle East in the Middle age. It is noticing some similarity in technic of fulfilment and ornament of jewelry production of the given region. The especially place is paying to the adornment of gold, silver, precious where is appearing the correlation of artistic traditions of Eastern countries.

Keywords: Jewelry, gold, mina, beads, silver.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.09.2011

Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 17.10.2011

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 18.11.2011

**Məqaləni çapa tövsiyə edən sahə redaktorunun (və ya üzvünün) adı: professor Maral Manafova
ADMİU-nun Elmi Şurasının 20 dekabr 2011-ci il, 4 sayılı qərarı ilə çap olunur.**